
KÖNYVEKRŐL

STUMPF ISTVÁN

Politikai szocializáció: régí dilemmák, új kihívások

BEVEZETÉS

Az egyének politikai magatartásának megértése már nagyon régóta a tudomány, a politikával foglalkozók érdeklődésének középpontjában áll. A görög filozófusoktól kezdve a francia felvilágosodáson keresztül a frankfurti iskola és az amerikai kritikai szociológia meghatározó képviselőiig számos szerzőt foglalkoztatott a társadalmi-politikai szerkezet és az állampolgári jellem közötti összefüggések, az egyén politikai felnőtté válásának tanulmányozása.

Platón az *Állam* című munkájában már részletesen elemezte a politikai képzés, a cenzúra, a propaganda kérdéseit, mint amelyek meghatározó szerepet játszanak a különböző államformák iránti állampolgári lojalitás kialakításában. Igen érzékletesen írja le az egyes államformák és az ezekhez kapcsolódó emberi magatartások közötti összefüggéseket. Évszázadokkal később Machiavelli *A fejedelem* című művében tanácsokkal látta el a politikai vezetőket azzal kapcsolatban, hogy miként szerezhetik meg az állampolgárok támogatását és biztosíthatják hatalmukat. (Machiavelli 1976).

A téma az 1960-as években az amerikai politikatudományi kutatások slágertémája lett, hatása kis késéssel a nyugat-európai szakemberek között is érzékelhetővé vált. A keleti blokk országaiban részben a politikatudomány mint akadémiai diszciplína hiánya, részben pedig a pártállami rendszerek erős ideológiai ellenőrzése miatt sokáig ilyen jellegű kutatások nem folyhattak.

Magyarországon a problémakör tudományos igényű vizsgálata az 1980-as években indulhatott el, ekkortól lehet beszélni a politikai szocializáció fogalmának differenciált használatáról.¹

A politikai élet jelenségeinek elemzése során a politikai szocializációt a „puhább” kategóriába szokás sorolni. A tágan értelmezett politikai rendszer csontvázát alkotó „kemény” elemek – mint a politikai intézmények, a hatalmi és érdekviszonyok – mellett a „puha” összetevők, így a politikai kultúra, politikai részvétel, politikai értékek, politikai magatartás tartalmának formálásában a politikai szocializációnak meghatározó szerepe van.

A politikai szocializáció iránt különösen a modern tömegdemokráciákban nőtt meg az érdeklődés. „A politikai szocializáció mint önálló kutatási terület alapvetően annak a fordulatnak köszönheti létrejöttét, amelyet a politikai magatartások társadalmi méretekben való befolyásolásának a szükséglete jelentett.” (Szabó J. 1991: 9). A kutatók olyan alapvető kérdésekre kerestek választ, hogy ki mitől válik konzervatív vagy liberális beállítottságúvá, miért támogatja a fennálló rendszert, illetve miért vesz részt tüntetéseken, honnan szerzik be és milyen módon rangsorolják az állampolgárok a politikailag hasznos információkat.

A politikatudósokat az egyes emberek viselkedésének megértésén kívül az is izgatta, hogy az egyéni magatartások összegződése milyen hatással van a politikai rendszer egészének működésére, stabilizálja-e az uralkodó rendet, vagy éppenséggel válsággal fenyegető folyamatokat indít el.

Az említett platóni példa a timokratikus, oligarchikus és a demokratikus államformák, és az egyes államformákhoz kapcsolódó emberi karakterek bemutatásával jól példázza a rendszer és az egyén közötti szoros kapcsolatot. Ugyanakkor a többszörösen tagolt, bonyolult közvetítési rendszerekkel átszőtt modern társadalmakban sokkal nehezebb pontosan jellemezni az egyén és a politikai struktúra kölcsönhatását, de az egyén számára is lényegesen nehezebb tájékozódni a társadalmi, politikai viszonyok, az érdek- és értékrendszerek világában. Valójában a politikai szocializáció ennek a nagyon összetett, sokrétű folyamatnak a bemutatására szolgál.

A politikai szocializáció egyike azoknak a politikatudományi fogalmaknak, amelyeket rendkívül nehéz precíz módon definiálni, mert – legáltalánosabban fogalmazva – egy életen át tartó politikai tanulási *folyamatot* jelöl. Ennek során hagyományozódik át generációról generációra egy nemzet történetileg kialakult politikai kultúrája, tesznek szert az egyének a politikai életben való részvételhez nélkülözhetelen tudásra, készségekre, képességekre, alakítják ki véleményüket, beállítódásaikat a politika szereplőivel, illetve az egyes politikai intézményekkel kapcsolatban. A politikai személyiség formálódásában számos közvetítő intézmény vesz részt. Abban megoszlanak a vélemények, hogy vajon a család, az iskola, a kortárs csoportok, a média vagy a politikai szervezetek és a politikai vezetők közül mikor, melyik és milyen mértékben befolyásolja a politikai attitűdöket, nézeteket, magatartásmódokat. Abban azonban megegyeznek a kutatók, hogy a politikai szocializáció nem egy irányú folyamat, és a szándékolt, előre

eltervezett hatások mellett a látens mechanizmusoknak is fontos szerepük van a politikai karakter alakulásában.

Tanulmányunkban röviden összefoglaljuk a politikai szocializáció klasszikus elméleteinek legfontosabb jellemzőit és a velük kapcsolatos kritikai álláspontokat, valamint bemutatjuk a politikai szocializáció kutatásának legújabb kérdésfelvetéseit. Ebben a munkánkban nem foglalkozunk a magyar és a kelet-európai politikai szocializáció kutatási eredményeivel. (Szabó Ildikó e számban közölt írása dolgozza fel ezt a témát.)

A KLASSZIKUS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS ELMÉLETEK KETTŐS IRÁNYULTSÁGA

A politikai szocializáció iránt megnövekedett érdeklődés háttérben többek között a második világháborút követő új világrend kialakulását, az európai gyarmatbirodalom szétesését, új nemzetek születését magyarázó régi elméletek alkalmazhatatlansága állt. Az úgynevezett „részvételi robbanás” felértékelte a tömegek szerepét a politikában. A tömegek véglegesen kiléptek a politikai árnyékfigura szerepéből, a választói magatartás befolyásolása a modern politikai pártok és a politikusok egyik kitüntetett érdeklődési területévé vált. 1960-ban megválasztották az Egyesült Államok első olyan elnökét – John F. Kennedyt – aki győzelmét a televízió – mint az egyik legfontosabb választási kommunikációs csatorna – sikeres alkalmazásának köszönhette.²

Korábban a kutatók sem sokat törődtek azzal, hogy az utca embere mit gondol a politikáról, és ezek a gondolatok milyen módon alakulnak ki. A kutatási technikák fejlődése azonban lehetővé tette az egyre szélesebb adatbázisok létrehozását, a választói viselkedés és a politikai orientációk gazdasági, pszichológiai és szociális összetevőinek vizsgálatát. A tudományos érdeklődés homlokterébe kerültek olyan kérdések, hogy miért fogadják el az állampolgárok a körülöttük lévő társadalmi rendszert, milyen következményei vannak azoknak a politikai szokásoknak, amelyek mélyen rögzültek az emberek lelkében, milyen folyamatok eredménye az egyén politikai felnőtté válása?

A politikai szocializáció a politikai nézetek egyéni és társadalmi eredetével foglalkozik – írják Dawson és Prewit analitikus munkájuk második kiadásának bevezető soraiban (Dawson–Prewit 1976). Minden nemzet politikai életében vannak hasonlóságok a politikai elkötelezettségben, a politikával kapcsolatos érzelmekben, a vezetők és az általuk képviselt politika értékelésében. Egy adott nemzet állampolgárai közös nemzeti azonosságtudattal és lojalitással rendelkeznek, ez megkülönbözteti őket más nemzetek tagjaitól. A politikai szocializáció – mint elemzési mód – fontos eszköz volt a politikai élet hasonlóságainak és különbségeinek a számbavétele során. Amint majd látni fogjuk, a politikai szocializáció fogalma és értelmezése körül

szerteágazó vita alakult ki, mégis az alapvető kérdésfeltevések maradandónak bizonyultak. „A politikai szocializáció, a legszélesebb értelemben, azzal kapcsolatos, ahogyan egy társadalom a politikai kultúráját generációról generációra átadja. Ez a folyamat szolgálhatja a hagyományos normák és intézmények megőrzését; azonban amikor a másodlagos szocializációs ágensek olyan politikai értékeket nevelnek az egyénekbe, amelyek különböznek a régiektől, illetve azoktól a politikai és szociális elvárásoktól, amelyeket gyerekkorukban támasztottak velük szemben, akkor a politikai szocializációs folyamat a politikai és szociális változások hordozója lehet. A politikai szocializáció olyan folyamat, amely során az egyén, a társadalom különböző ágenseinek közvetítésével, megtanulja a politikailag releváns attitűdöket, beállítódásokat és viselkedési mintákat” (Langton 1969: 4–6).

Az 1950-es éveket követően a politikai orientációk fejlődésével foglalkozó kutatások, elemzések a politikatudományon belül meghatározó jelentőségű diszciplínává váltak.

A politikai szocializációs kutatásoknak a kezdetektől fogva két motivációs bázisa volt. Az egyik irányzat az egyéni politikai vélemények alapját jelentő különböző gondolkodási és magatartási minták megértését tűzte célul. A másik koncepció a politikai rendszer és az egyéni viselkedések közötti kapcsolat jellemzőit analizálta. A két megközelítési mód szoros kölcsönhatásban áll egymással, történetileg azonban egymástól függetlenül tanulmányozták a politikai szocializációt.

Herbert Hyman munkája (1959) mérföldkő volt a politikai magatartás kutatásában, mert összefoglalta, rendszerezte a megelőző empirikus és elméleti jellegű kutatásokat. Az ezen a területen korábban folytatott pszichológiai indíttatású vizsgálatok túlzottan nagy hangsúlyt fektettek a politikai viselkedés motivációs és érzelmi oldalaira, háttérbe szorítva a tudatos elemeket. Hyman a tudatos oldal kiemelésével igyekezett helyreállítani az egyensúlyt. A politikai szocializációt hosszú tanulási folyamatnak tekintette, amelyben egyaránt jelen van az érzelmi viszonyulás és a határozott szándékú politikai sulykolás. A szocializáció során az egyén a különböző intézmények (pl. család, iskola, egyház, hadsereg, média) segítségével megtanulja a társadalmi pozíciójához kapcsolódó köz- és magánéleti szerepeket. A szereptanulásban, de a politikai rendszerhez való viszony kialakításában is meghatározó jelentősége van a felnőtt kort megelőző tapasztalatoknak, a családi hatásoknak. Hyman munkája ráirányította a figyelmet a politikának mint a szocializációs folyamatok következményének, illetve a politikai magatartásnak mint tanult magatartásnak a tanulmányozására.

A politikai szocializációt az *egyéni magatartások* felől közelítő kutatók egyik legnagyobb hatású képviselője Fred I. Greenstein volt. A gyerekek és a politika kapcsolatáról írott alapmunkája (1965) később a kritikák kereszttüzeibe került. Elméleti modelljének tartópillére az a tétel, hogy a személyiség alakulására a kora gyerekkori

tanulás gyakorolja a legnagyobb hatást, és ebben a folyamatban a családon belüli viszonyoknak meghatározó szerep jut. A családi tekintélyviszonyok közvetítik a külső politikai környezetet a gyerek számára, az ebben az időszakban szerzett politikai attitűdök tudat alatt hatnak a felnőttkori politikai magatartásra.

A kora gyerekkori élmények és beállítódások ilyen meghatározó szerepét a későbbi politikai viselkedésre a kutatók többsége saját vizsgálatait alapján nem tartotta igazolhatónak.³ A politikai szocializációs kutatások konceptualizálásához azonban a Greenstein által alkalmazott – Lasswell általános kommunikációs modelljét adaptáló – formula sok segítséget nyújtott. Az egyénközpontú felfogások fő kérdésfeltevése: hogyan, mikor és miért tesz szert az egyén bizonyos politikai nézetekre. Ehhez a téma kutatóinak öt alapvető kérdésre kell választ találniuk: 1. ki tanul? 2. mit? 3. kitől? 4. milyen körülmények között? 5. milyen eredménnyel?

A *rendszerközpontú* felfogás képviselői a politikai rendszer működése, a politikai rendszer funkciói oldaláról közelítettek a politikai szocializációhoz. Szerintük a politikai szocializációval foglalkozó kutatásoknak az a fő feladata, hogy bemutassák, vajon a politikai szocializáció folyamata bomlasztja vagy támogatja a politikai rendszer működését.

Gabriel Almond a strukturalista-funkcionalista iskola talán legmarkánsabb egyénisége a következőképpen definiálja a politikai szocializációt, amelyet a politikai rendszer – hét funkciója egyikének tekint: „Mit értünk mi a rendszer politikai szocializációs funkcióján?

Megítélésünk szerint minden politikai rendszer állandósítani szeretné saját kultúráját és intézményeit. Ezt leginkább a fiatalok felnövekedését befolyásoló elsődleges és másodlagos struktúrák szocializációs hatásán keresztül éri el.

A politikai szocializáció bevezető eljárás a politikai kultúrába. Ennek végső termékei a politikai rendszerrel, valamint a benne viselhető szerepekkel és a hatalmon levőkkel kapcsolatos attitűdök: tudattartalmak, értékrendek, érzelmek.

A politikai szocializáció magába foglalja még a politikai rendszerrel kapcsolatos követelésekről, a hatalmi intézmények teljesítményéről alkotott ismereteket, értékítéleteket, valamint beállítódásokat” (Almond 1960: 27–28).

A politikai szocializáció e szerint a felfogás szerint rendkívül fontos szerepet tölt be a rendszert támogató megnyilvánulások biztosításában. A politikai rendszerrel kapcsolatos ismereteket és értékeket ezen a csatornán keresztül lehet eljuttatni az egyénekhez. Valójában a politikai rendszer a politikai szocializáció közvetítésével kommunikál a társadalommal, az állampolgárokkal. A fiatal generációk integrálásának különleges jelentősége van a politikai rendszer stabilitása szempontjából: „...nincs rendszer, amelyik képes működni, még kevésbé biztosítani fennmaradását bármennyi időre is anélkül, hogy a legszélesebb értelemben véve politikailag nevelné a fiataljait. Akár ösztönö-

sen, akár tudatosan, magára kell vállalnia saját politikai örökségének átadásán keresztül a társadalom tagjainak felkészítését, vagy új örökséget kell alkotnia számukra, hogy a rendszer komoly átalakuláson átmenve képes legyen fogadni a jövőbeni generációkat” (Easton–Hess 1961: 230).

David Easton átfogó elméleti modellt dolgozott ki a politikai folyamatok rendszer szintű elemzésére (Easton 1965). Elmélete szerint a politikai rendszer alapállapota az állandóság, de ez nem garantálható. A politikai rendszer a különböző típusú követelések állandó nyomása alatt az állampolgárok egy részét bünteti, a másik részét pedig jutalmazza. Easton azt vizsgálta, hogy ilyen feszültségek ellenére miként tartható fenn a politikai rendszer egyensúlya, stabilitása, milyen módon képes a rendszer elnyerni az állampolgárok többségének szimpátiáját? A politikai rendszer és környezete közötti viszony leírására nyitott, dinamikus politikai rendszer modelljét dolgozta ki. E modellben a legfontosabb környezeti hatásokat a követelések és a támogatások (input) jelentik, amelyeket a rendszer átalakítva, döntések formájában juttat vissza (output) a társadalomba. A politikai szocializációnak különösen a rendszert érő stresszhatások csökkentésében van kiemelkedő szerepe. Ez a funkció a támogatások (hit, bizalom stb. befolyásolása hasonló magatartásra) növelése és a bizalmatlanság, ellenségesség redukálása esetén működik hatékonyan.

Meg kell azonban különböztetni a támogatások különböző formáit, amilyen a *speciális támogatás* és a *diffúz támogatás* kategóriája.

Speciális támogatásról akkor beszélünk ha az egyén azért nyújt támogatást a rezsimnek⁴ mert valami konkrét dolgot szeretne visszakapni: például egy munkás azért támogatja a „demokratákat”, mert a fizetése emelkedett az ő kormányzásuk alatt.

A diffúz támogatás valójában feltétel nélküli támogatást jelent, generalizált bizalom ez, amely meghatározott politikai intézményeknek, illetve személyeknek szól: ez az én hazám, jó vagy rossz, nem számít típusú érzések. A patriotizmus, a nemzeti lojalitás a legfontosabb kifejezői a diffúz támogatásnak. Háború vagy nehéz gazdasági helyzet esetén az állampolgárok fenntartják lojalitásukat a kormány iránt még akkor is, ha külön hasznuk egyáltalán nem származik belőle. „Én lojális vagyok a hazám iránt.” A rendszerközpontú elképzelés tehát a diffúz támogatást olyan szociális cementnek tekinti, amely belső és külső nehézségek idején is biztosítja a politikai rendszer fennmaradását.

Easton és Dennis a *Children in the Political System* című munkájukban (1969) főként arra keresnek választ, hogy vajon honnan ered, miből táplálkozik a diffúz támogatás.

Talán ebben a munkában ötvöződik leginkább a politikai szocializációs megközelítések kettős gyökerősége, egymásra épülése, vagyis az, hogy a politikai szocializáció tanulmányozása „két kalapot” visel. Egyrészt azzal foglalkozik, hogy miként tesznek szert az emberek olyan nézetekre, amelyek révén republikánusokká, ill. demokratákká

válnak, elmennek szavazni, vagy nem vesznek részt a választásokon. Másrészt pedig azt vizsgálja, milyen következményei vannak a politikai szocializációs folyamatoknak a politikai rendszer természetére nézve, stabil vagy ingatag, demokratikus vagy diktatórikus rendszereket, illetve igazságos vagy igazságtalan szabályokat eredményez-e?

Az amerikai általános iskolás gyerekek körében végzett felmérés egyik meghatározó hipotézise a kora gyermekkori politikai szocializáció következményeivel kapcsolatos:

„Azok a gyerekek, akik pozitív érzéseket alakítanak ki a politikai intézményekkel kapcsolatban, felnőttekké válva kevésbé hajlamosak kiábrándulni a rendszerből, mint azok a gyerekek, akikben korábban negatív, illetve ellenséges érzület alakult ki” (Easton–Dennis 1969: 106). Itt valószínűségi állításról van szó, amelyből tehát nem következik az, hogy minden pozitív tapasztalatot gyűjtött gyerek szeretni fogja a rendszert, akik pedig negatív tapasztalatra tettek szert, azok feltétlenül utálni fogják.

A diffúz rendszertámogatás kialakulásával kapcsolatos kutatási eredményeik négy nagyobb kategória alá rendezhetők.

A kisgyerekeknek még nincs elképzelése a politikáról, nem tesz különbséget a magán, illetve a közélet között. Számára az iskolát megelőző tekintély szinte kizárólagosan a szülői hatalom, bár fokozatosan érzékelné a két világ közötti különbséget. A korai szocializációs folyamat lassan kiemeli a gyereket a családi kötelékből, lehetővé teszi számára a politikai hatalom struktúrájának az észlelését is. A gyerek ennél fogva képes lesz felismerni a rendőr magasabbrendű hatalmát és elfogadni a politikai intézményeknek az apinál nagyobb hatalmát és teljesítményét (*politizáció*). Easton és Dennis szerint egy tipikus amerikai gyerek nyolcadikos korára teljes mértékben politizált, tisztában van azzal, hogy a családnál nagyobb hatalommal rendelkeznek a külső intézmények. A kérdés az, miként tesz szert a gyerek ezekre az ismeretekre?

A különböző politikai tekintélyekről szerzett ismeretekre főként vizuális módon tesznek szert az amerikai gyerekek, különösen két tekintélyen, az elnökön és a rendőrön keresztül. A kormányzat nem elvont dolog a gyerekek számára, hanem konkrét, ismert személyek szimbolizálják (*megszemélyesítés*). A kormányzatról alkotott első benyomást az elnök jelenti. Ez a megszemélyesítés eredményezi az első kapcsolatot a gyermek és politikai hatalom világa között. Mi a tartalma ennek a kapcsolatnak?

Easton és Dennis alapvető megállapítása, hogy a gyerekek mint *idealizált* személyeket szemlélik az elnököt és a rendőrt. A gyerekek szemében az elnök oltalmazó, segítőkész, megbízható, intelligens, nagy munkabírási, állhatatos, jó ítélőképességű és kitűnően képzett vezető. A gyerek elkötelezi magát az elnök mellett, ez az elkötelezettség mentes a bizalmatlanságtól, a kritikától és a közömbössegtől. Bár ez a magasan pozitív értékelés az évek során megkopik, a kezdeti, döntően pozitív beállítódás megmarad.

Összegezve Eastonék megállapításait a következőket láthatjuk:

– a gyerekek már korán különbséget tesznek a magán, a családi alapú tekintély és a közkormányzatban gyökerező hatalom között;

– a közhatalom gyakorlatilag személyes, meghitt jellegű és könnyen megközelíthető, akár a családi hatalom letéteményese a magánszférában.

– a gyerekek számára a kormányzat az elnök és a rendőr barátságos alakjában jelenik meg, mintegy rózsaszín szemüvegen keresztül szemlélik. Ez a pozitív beállítódás lehet a forrása a későbbi úgynevezett diffúz támogatásoknak.

Továbbra is kérdés azonban, hogy milyen módon alakul át a politikai tekintélyek idealizációja a politikai rendszer diffúz támogatásává? Egy 6 éves gyerek azt gondolja az elnökről, hogy jó fej, egy 50 év körüli, bár nem ért egyet a kormány politikájával mégis fizeti az adót és ezzel támogatja a kormányt. Kérdés: hogyan jutnak el Eastonék a naiv, gyermeki bizalomtól az érett patriotizmusig? A válasz kulcsa az *intézményesítés*. A gyermek felnőtté válva az elnökkel kapcsolatos pozitív beállítódását a kormányzati intézményekre ruházza át: a Kongresszusra, a Legfelsőbb Bíróságra, a végrehajtó hatalom szerveire. Ezek az intézmények állnak az állampolgárok ragaszkodásának és bizalmának középpontjában. Természetesen az intézményeket a teljesítményüktől függően pozitívan, illetve negatívan ítélik meg, bár ez a kritika nem túl kemény a kezdeti pozitív beállítódások miatt.

Itt jutnak el a szerzők a diffúz támogatások eredetének megmagyarázásához. A felnőttek diffúz rendszer-támogatásának⁵ a forrása – a politikai lojalitás, a patriotizmus, az elkötelezettség – elsődlegesen az elnökkel és a helyi rendőrrel kapcsolatban gyerekkorban kialakult pozitív beállítódásokra, érzelmekre vezethetők vissza.

A politikai rendszert középpontba állító megközelítés szintjéről nézve tehát a politikai szocializáció olyan folyamatként definiálható, amelyben az egyén politikai nézetekre tesz szert. Ezek a politikai nézetek összeadódnak, mégpedig oly módon, hogy annak meghatározott konzekvenciája van a nemzet politikai életére nézve. A politikai nézetek összegződésének mechanizmusa legkönnyebben a választás és a szavazás közötti különbség bemutatásán keresztül szemléltethető.⁶

A szavazás az állampolgárok individuális aktusa. Tanulmányozása során arra keresünk választ, hogy milyen típusú emberek szavaztak a különböző pártokra, továbbá milyen motivációk alapján járultak az urnákhoz. Annak az elemzése, hogy az emberek hogyan és miért szavaztak, nagyon keveset mond magáról a választásról.

A választás ezzel szemben annak tanulmányozása, hogy mely politikai párt győzött, milyen arányban, és ez miként hat az új kormány összetételére, várható politikájára, milyen lesz a parlament profilja. Ezek a tágabb horizontú kérdések nem válaszolhatók meg az egyéni szavazók vizsgálatán keresztül. A választói magatartások összesítése, a választási eredmények elemzése során vonhatunk le következtetéseket a politikai rendszer egészére nézve.

Ugyanakkor ez az analógia azt is jelzi, hogy nem könnyű feladat az egyéni magatartások összegzése, a politikai szocializációs eredmények olyan típusú általánosítása, amelyből a politikai rendszer egészére nézve következtetés vonható le.

A politikai szocializációs elméletek értelmezési keretül szolgálnak, megmutják az egyes szocializációs jellemzők összefüggéseit is az átfogóbb politikai problémákkal, amilyenek a stabilitás, a demokrácia, a pártok közötti verseny, egyenlőség, igazságosság stb.

A KLASSZIKUS MODELLEK KRITIKÁJA

Az amerikai politikai rendszer sajátosságaira és belső szükségleteire építő politikai szocializációs kutatásokat igen erőteljes kritikával fogadták Európában. Az 1968-as párizsi diáklázadások egyértelműsítették azt, hogy korántsem lehet az amerikai elméletek adaptációi révén magyarázatot találni a fiatal generációk politikai magatartására. A diákmegmozdulások gyakorlati cáfolatát adták annak a felfogásnak, amely a politikai szocializációs folyamatokban pusztán a társadalmi folytonosság biztosítását látta. A vietnami háború elleni egyetemista tiltakozások, a fekete kisebbségi megmozdulások Amerikában is megkérdőjelezték a klasszikus modellek alapvető téziseit, amelyek túlhangsúlyozták a gyerekkori tanulás és a korai pártidentifikáció szerepét. A kutatók figyelme a családról áttevődött a különböző szubkultúrákra, valamint az iskolarendszer és a kortárs csoportok politikai szocializációs szerepének vizsgálatára.

A klasszikus elméletek kritikája azt is megmutatta, hogy a politikai szocializáció problémája elválaszthatatlan az adott nemzet politikai kultúrájától, történelmi tradícióitól. Az 1970-es években született összegzéseket áttekintve kitűnik, hogy a nemzeti sajátosságok az orientációs pontok megválasztásában is tetten érhetők: az amerikaiak családközpontú megközelítésével szemben a franciák az iskola, a németek pedig a nevelés problémáját állították a vizsgálatok középpontjába.

A klasszikus felfogás egyik legátfogóbb kritikáját a francia *Annick Percheron* *A gyermek politikai univerzuma*⁷ című munkájában találhatjuk meg.

Ő is fontos szerepet tulajdonít a gyerekkori szocializációnak, amely különleges ellenállóképeséget fejleszt ki a felnőttkori változásokkal szemben. A gyermekek politikai magatartásának kialakulásában három szocializációs forma jelentőségét emeli ki, amelyek csak az elemzés során különíthetők el. Az úgynevezett technikai jellegű képzés során a gyerek megismerkedik a társadalom intézményeivel, mechanizmusaival. A tapasztalati és gyakorlati szocializáció során a gyerek összeveti az általa megismert gyakorlatot azzal, amit tanítottak neki. A szocializáció harmadik formája a politikai nyelv elsajátítását jelöli. Percheron szerint a politikai szocializáció „lehetővé teszi a

gyereknek, hogy politikai kompetenciáját a környezete és a politikai énje fölötti uralma révén kifejlesztve, hozzájáruljon identitása fejlődéséhez, ... hogy értékek és szimbólumok bizonyos készleteit elsajátítva, azaz megtanulva egy politikai nyelvet, kommunikáljon másokkal” (Szabó I.: 1991: 13–14).

Szemben az amerikai funkcionista iskola korai megközelítéseivel, amelyek a politikai szocializációt csak a rendszer fennmaradása szempontjából tanulmányozták, Percheron az egyén és a társadalom állandó kölcsönhatásából indul ki, és egyszerre tekinti a politikai szocializációt a fennmaradás és a változás mechanizmusának. Az amerikai megközelítések egy részével vitatkozva lényesen nagyobb hangsúlyt helyez az egyén aktivitására, az értékek és normák közvetítése mellett a jellegzetes világgépek szocializálására, valamint a formalizált és nem formalizált hatások együttes vizsgálatának szükségességére. Elismeri, hogy Easton és Dennis a változásnak mint a rendszer megújuló képességét segítő elemnek a beépítésével továbbfejlesztették a funkcionista koncepciót, ugyanakkor számos ponton bírálja a szerzőpáros felfogását. Szerinte Eastonék olyan modellt dolgoztak ki, amelyben az érzelmi elemek elsődlegeseek az ismereti, tudati összetevőkkel szemben. Ez a megközelítés úgy kezeli a gyermeket, mint a politikai rendszer jövődöbéli passzív tagját és nem mint olyan leendő állampolgárt, aki potenciális változásokat hordozhat és hordoz magában.

Percheron rámutat arra, „hogy minden rendszerben vannak elégedett és elégedetlen emberek, és hogy egy rendszer dinamikus egyensúlyát éppen annyira meghatározza a konfliktusokkal szembeni toleranciája, mint az, hogy tagjai mennyire tudják elfogadni. Ha pedig így van, akkor akceptálni kell a szocializáció szerepét e területen is. Ha elfogadjuk, hogy a szocializáció annak eszköze, hogy az egyik generáció továbbítja a rendszer támogatását a másiknak, akkor éppúgy el kell fogadnunk azt is, hogy a rendszer ellenzékének is van ilyen továbbadása” (Szigeti 1987: 69).

A francia szociológusnő tehát a politikai szocializáció rendszerstabilizáló funkciója helyett – Dawson és Prewithoz hasonlóan – a *politikai én* formálódásának mechanizmusát, az egyén és a társadalom közötti állandó kölcsönhatást tekinti kiindulópontnak. A politikai szocializáció ennél fogva nem tekinthető egyirányú folyamatnak, amelyben az egyén pusztán tárgya a szocializációnak: minden szocializációban kisebb-nagyobb mértékben jelen van a teremtés mozzanata is. Fontos megállapításokra jut Percheron a politikai szocializáció tartalmát illetően is. „... Nem lehet a gyermek politikai szocializációját a magatartások egyszerű megtanulására redukálni. A magatartást nem megtanulja a gyermek, hanem elsajátít bizonyos számú értéket és prediszpozíciót (hajlandóságot), kialakul a valóságról egy vonatkoztatási és értékelési rendszere, amely elvezeti ahhoz, hogy ilyen vagy olyan helyzetben így vagy úgy viselkedjék. A második következtetés, hogy minden szocializációban minimális a csak tanult rész. Nincs

semleges szocializáció. Még ha a politikai rendszer képzete bizonyos technikai eszközrendszer elsajátításán keresztül történik is, melyeket például a politikai intézmények és folyamatok ismerete alakított ki, ezek mindig csak az alany által létrehozott képzetek, és függvényei mindannak, hogy mi ő maga személyesen, mi, vagy mi akar lenni társadalmilag. A gyermek azért fogad el bizonyos értékeket és utasít vissza másokat, mert azt gondolja, akarja, érzi, hogy a vonatkoztatási csoport általi elfogadáshoz ezt azt értékszelekciót el kell végeznie. A tárgy értelmi ismerete másodlagos az érzelmihez képest.” (Szigeti 1987: 77)

Percheron tehát tagadja a klasszikus elméletek fő tételeit, szerinte nincs közvetlen összefüggés a gyermekorri élmények és a felnőttkori politikai magatartás között, valamint a politikai rendszer fennmaradása sem érthető meg pusztán az alkalmazkodás problémáján keresztül.

K. Jenningszel közösen írott munkájukban (Jennings–Percheron 1981) azt bizonyítják be, hogy a családon keresztül öröklődő pártidentitás országokként eltérő jellegzetességeket mutat. Kimutatják, hogy Amerikában, Angliában és az NSZK-ban a családon belüli generációs kontinuitás a pártrendszerhez kötődik, ezzel szemben Franciaországban a politikai skála jobb és baloldalával kapcsolódik össze. A francia gyerekeknek az elnökről alkotott képe – szemben az amerikai pozitív attitűdökkel – egyértelműen negatív, számukra az elnök önkényeskedő, elvont távoli személyiség. Tehát amíg az amerikai gyerekek esetében „az Elnök vigyáz ránk” szindróma érvényesüléséről beszélhetünk, addig a francia gyerekeknél a megszemélyesítés és az intézményesítés nem jelenti szüregszerűen a szocializációs folyamat két egymásra következő fázisát.

A német kutatók is több oldalról bírálták a klasszikus politikai szocializációs felfogásokat. A kritikai észrevételek egyik része a politikai szocializáció definiálására vonatkozott. „A politikai szocializáció kutatási területét egy kategóriahálóval lehet körülhatárolni, pontosítani és rendszerezni...” – írja B. Claussen (1988). A probléma definiálása során pedig hangsúlyozták a politikai szocializáció folyamat jellegét és a főbb-csomópontok fontosságát (vö. Weiss 1981). A bírálatok másik része a politikai szocializációs kutatások rendszerstabilizáló funkciójával kapcsolatban fogalmazódott meg. Szóvá tették, hogy az eddigi kutatások elhanyagolták a politikai tanulás demokráciát elősegítő vagy rendszerváltoztató hatásának tanulmányozását, inkább a politikai szocializáció status quo-hoz kötöttségét hangsúlyozó megközelítéseket alkalmaztak. A rendszerkritikai alapon álló politikai szocializációs kutatásoknak aktív szerepet kell vállalniuk az emberektől elidegenített politika megváltoztatásában, az emberi jogok érvényesülése előtt álló akadályok leküzdésében, az állampolgárok politikai cselekvési terének bővítésében (Claussen 1988: 165–172).

Az állandóság és a változás politikai szocializációs szerepének újraértelmezése nyomán a nyolcvanas évek végére az amerikai kutatók is eljutottak a politikai szocializáció klasszikus tételeinek erőteljesebb

bírálatához. Roberta S. Siegel a felnőttkori politikai tanulásról szerkesztett könyvben (1989) számos ponton megkérdőjelezi, illetve módosítja a politikai szocializációs irodalom hagyományos elméleti kiindulópontjait. A korábbi kutatások, amelyek a gyerekkori tanulás meghatározó szerepét hangsúlyozták, valamint a család és az iskola fontosságát a társadalmi örökség átadásában, „túlszocializált”, passzív befogadói magatartást tanúsító állampolgár képét alakították ki. A kötet szerzői három ponton fejtik ki kritikai véleményüket:

1. A politikai szocializációt nem lehet a gyermekkorral többé-kevésbé lezárt szakasznak tekinteni, amely után már nincs mód az alapvető beállítódások befolyásolására. A politikai szocializáció élethosszigan tartó nyitott tanulási folyamat, amelyben vannak ugyan a gyerekkori élményeken alapuló stabilabb attitűdök, hitek, de a felnőttkori tapasztalatok is jelentős változásokat idézhetnek elő a politikai orientációkban (a generációs hatásoknak meghatározó szerepe lehet egyes történelmi szakaszokban a politikai magatartásra).

2. A politikai tanulási folyamatot igen nagy mértékben befolyásolják azok a szociális körülmények, amelyek az egyént körülveszik. Ezek között is a munkahely jellegének döntő szerepe van.

3. A politikai szocializációs folyamat a környezet és az egyén kölcsönhatására épül, tehát az egyén nem egyszerű befogadó, hanem maga is hatással van a környezetének változására. Tanulmányozni kell, milyen hatással vannak a politikai beállítódásra az úgynevezett traumatikus események, amilyen a háború és a terrorizmus.

Mint látható, a kritikai elméletek nem alakítottak ki új átfogó elméleti keretet a politikai szocializáció rendkívül összetett jelenségének értelmezésére, hanem – az alaptételek módosításán túl – kiterjesztették a vizsgálatokat a felnőttkori politikai magtartásra ható szocializációs tényezők elemzésére is.

ÚJ ORIENTÁCIÓK KÖRVONALAI

A hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek eleje alapvető változásokat hozott a tudományos érdeklődés, illetve a kutatási irányok terén. Az amerikai politikatudományban háttérbe szorultak a politikai szocializációs vizsgálatok. Az összegző munkák helyét átvették az alkalmazott politikatudományi kutatások és kiadványok, az elméleti érdeklődés az úgynevezett közpolitikai (public policy) témák felé fordult.

Az amerikai kutatási témák súlypont-áthelyeződésével párhuzamosan Európában és különösen Kelet-Európában a téma iránti érdeklődés reneszánszának lehetünk tanúi, de merőben új orientációs irányok mentén.

A klasszikus elméletek alaptételeinek megkérdőjelezése, az elméleti kereteket nélkülöző empirizmus eluralkodása megsokszorozta a változások átfogó magyarázata iránti igényt. Ebbe a légüres térbe tudott

betörni a generációs értékvtás Ronald Inglehart által kimunkált elmélete (Inglehart 1977). Inglehart kiinduló tézise az volt, hogy a fejlett nyugati államokban „csendes forradalom” zajlik. Ennek a folyamatnak a lényege, hogy a második világháború után született, anyagi szempontból biztonságosabb körülmények között felnövekedett generációk körében a fizikai, materiális szükségletekről és értékekről a hangsúly átkerült az élet minőségével kapcsolatos elvárásokra, a „posztmateriális” értékekre. Az értékek átrendeződését a társadalomban végbement nagy jelentőségű változások idéztek elő:

- a technológiai és információs forradalom, amely jelentős mértékben megnövelte a hatékonyságot és átalakította a tömegkommunikációt, megváltoztatta a foglalkozásokkal kapcsolatos igényeket, kiterjesztette az úgynevezett harmadik szektor jelentőségét,

- a világhatalmi egyensúlyi rendszer lehetővé tette az új korosztályoknak, hogy totális háború nélkül éljék életüket,

- rendkívüli mértékben kiterjedtek a tanulási lehetőségek, főként a felsőoktatásban eltöltött idő hosszabbodott meg.

Az említett társadalmi-gazdasági változások nemcsak az értékorientációkban idéztek elő változásokat, hanem a népesség többségnek a politikai részvételi képességét is pozitív irányban fejlesztették. A politikai elitiek által irányított és mozgósított társadalom helyett a civil társadalmi csoportok aktivitására épülő, konkrét problémákat megoldani akaró elitkorlátozó társadalom körvonalai bontakoztak ki. Főként a fiatalabb és képzettebb korosztályok használták ki az információs társadalom adta lehetőségeket a nemzeti és nemzetközi politikai döntési folyamatokban való részvételre. A politikai rendszeren belül új törésvonalak formálódtak (lásd Szabó M. 1985; Körösi 1993), aminek következtében a hagyományos pártrendszerek falain is repedések támadtak. A politikai palettán megjelentek az alternatív mozgalmak, valamint a zöld pártok is számos helyen sikerrel szálltak ringbe a parlamenti helyekért folytatott küzdelemben.

R. Inglehart legújabb könyvében (1990) megerősíti az értékvtás elméletbe foglalt téziseit. A több mint két tucat országban végzett empirikus kutatásai alapján kiterjeszti hipotézisét. Vizsgálatai alapján úgy látja, hogy a fiatalok körében végbemenő értékorientációs változás csupán része egy szélesebb kulturális változásnak, melynek középpontjában a tradicionális vallási, szociális és szexuális szokások és normák háttérbeszorulása, új gazdasági, kulturális és politikai viselkedéstípusok megjelenése áll. Bár a gazdaság a fejlett ipari országokban továbbra is meghatározó, de többé már nem a kritikus faktor. A presztízsmotivációknak, az önmegvalósítás értékeinek a csendes térhódítása figyelhető meg, amelyek esődlegesen kulturálisan definiálhatók. Ezekben az országokban a kulturális faktor vált az emberi viselkedés leginkább meghatározó tényezőjévé.

Annak ellenére, hogy az „Inglehart-teória” sok kritikát kapott – csakúgy, mint a klasszikus elméletek –, a generációs és kulturális változásokat középpontba állító, összehasonlító adatokkal dolgozó

elmélet méltó versenytársa lehet a „racionális választás” teóriájának (Downs 1957)⁸ az ezredforduló társadalmi-gazdasági változásainak megértésében.

A politikai szocializációs problémák iránti érdeklődés növekedését és egyben új kérdésfeltevések, orientációk megjelenését jelzi a részvételi demokrácia és az állampolgári képzés összefüggéseit elemző, Orit Ichilov szerkesztette tanulmánykötet (1990). Bevezetőjében Ichilov azt írja, hogy demokratikus viszonyok között felnőtt generáció esetében sincs önmagában garancia a demokratikus politikai kultúra újratermelődésére. A fiatalok politikával kapcsolatos érdeklődésének csökkenése, valamint a felnőtt lakosság politikai apátiájának növekedése szükségessé teszi új, a demokratikus politikai kultúrára történő szocializációs feltételeit vizsgáló elmélet kidolgozását. A demokratikus rendszerekben a politikai szocializáció legfontosabb feladata, hogy felkészítse a társadalom tagjait az állampolgári szerepvállalásra. A demokrácia és a szerepelméleteken alapuló demokratikus állampolgári nevelési koncepció lényegesen tágabban értelmezi az állampolgárság fogalmát, mint a klasszikus politikai szocializációs elméletek. Nem szűkíti le az állampolgár és a politikai rendszer kapcsolatának vizsgálatát pusztán a választással, a pártidentitások kialakításával, a politikai bizalom fenntartásával és a politikai hatékonysággal kapcsolatos magatartásokra, hanem a korábban nem politikainak tartott állampolgári részvételi formákat is figyelembe veszi. Így a társadalmi mozgalmak, ifjúsági, kisebbségi és etnikai szervezetek, egyházak körében végzett tevékenység is szerves része az állampolgári politikai aktivitásnak. Az állampolgári szerepek jogi és strukturális megközelítésével szemben az állampolgárság demokratikus felfogása kiterjed a nemi szerepekben meglévő egyenlőtlenségi problémákra, a környezetvédelmi megfontolásokra és a munkahelyi viszonyok elemzésére is. Az állampolgári szerepekre nevelés szempontja mellett határozottan igény van olyan témákra, mint a politikai vezetők képzése, felkészítése a demokratikus hatalomgyakorlásra (Renshon 1990).

Ichilov (1990) 10 dimenziós strukturális modellt dolgozott ki az állampolgári szerepek értelmezésére a demokráciákban. Ez a modell lehetőséget kínál a politikai szocializációs felfogások újraértelmezésére, a politikai szocializáció eredményével kapcsolatos elvárások átfogalmazására, az állampolgári magatartások különböző szubkulturális csoportokon belüli viselkedési mintáinak tanulmányozására.

A röviden bemutatott új megközelítések – a kulturális változások, valamint a részvételi demokrácián alapuló állampolgári képzés elmélete – igen jelentős hatással voltak az új kutatási kérdésfeltevésekre, a tudományos konferenciák témaválasztásaira, valamint a Kelet-Európa szerinte mind kiterjedtebb politikai szocializációs kutatásokra.

Elkészültek, főként a fiatal korosztályok és a politika kapcsolatának témakörében, az első összegző munkák az európai politikai szocializációs kutatásokról (Claussen–Müller 1990; Dekker–Meyenberg 1991). Megjelentek az új kérdésfeltevések (a nemzeti identitás kiala-

kulása a fiatalok körében, a kisebbségek és az előítéletek érzékelésének problémái, az alattvalóból az állampolgárrá válás nehézségei mentén szerveződött kutatásokról beszámoló kötetek (Békés–Stumpf 1991; Csepeli–Kéri–Stumpf 1993; Csepeli 1989; Farnen–Clausen–Oerlel 1993). A Nemzetközi Politikatudományi Társaság Politikai Szocializációs Kutató Bizottsága által szervezett konferenciákon már a 21. században használható elméleti keretek kidolgozása iránti igény fogalmazódott meg (Farnen 1993).

Talán nem tekinthető véletlennek, hogy megfogalmazódott az igény egy új politikai szocializációs kézikönyv elkészítésére. Úgy tűnik, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek gyors összeomlása, valamint a fejlett nyugati demokráciák állampolgárainak megváltozott viszonyulása a politikához a politikai szocializációs kutatások újabb reneszánszát fogja eredményezni.

JEGYZETEK

¹ A magyar politikai szocializációs szakirodalom első összefoglalása angolul jelent meg Csepeli György és Bognár Tibor szerkesztésében az *International Journal of Political Education* számában, 1982. 4. A politikai szocializációs kutatások hazai úttörője a Társadalomtudományi Intézetben Kéri László vezette kutatócsoport és az ELTE Szociológia Intézet két kutatója, Csepeli György és Szabó Ildikó volt.

² A médiák és köztük a televízió szerepének meghatározóvá válását az amerikai politikában, a részt vevő megfigyelő szemüvegén keresztül mutatja be Halberstam magyarul is megjelent monumentális munkájában (1988).

³ Gyulavári Ágnes tanulmánya (1987) a politikai szocializációs modellekről jó áttekintést ad az egyént, illetve a politikai rendszert középpontba állító felfogásokban található hasonlóságokról és különbségekről.

⁴ Easton a támogatások irányultsága, illetve a politikai ragaszkodás tárgya tekintetében három célcsoportot különít el. Az első a *kormányzat* vagy *autoritások*, ez a politikai döntéshozatal és a rendszer mindennapi működése szempontjából legfontosabb intézményeket és szerepeket foglalja magába. A második a *rezsim*, amely a politikai rendszer alapvető működési elveit jelenti (pl: többségi elv, totalitárius elv), ezek legitimálják és határozzák meg a politikai intézmények működését és szimbolizálják az állampolgári elvárásokat. Végül pedig a *politikai közösség*, amely a közös nemzeti és kulturális identitást valló, politikailag ilyen módon egymáshoz kötődő állampolgárok csoportját jelenti (Easton, 1965: 153–247)

⁵ „A rendszertámogatás mutatói Eastonék vizsgálataiban: 1. a politikai bizalom, cinizmus és elidegenedés általános mutatói; 2. az intézményeknek (törvényhozásnak, igazságszolgáltatási rendszernek, rendőrségnek stb.) nyújtott támogatás; 3. a rezsim szimbólumainak (a demokráciának, a nemzeti lobogónak stb.) nyújtott támogatás; 4. a rezsim normáinak nyújtott támogatás (a véleménynyilvánítás szabadságának elismerése stb.); 5. a rezsim normáival megegyező viselkedés (a rendszer támogatása válságos időkben, szavazás stb.)” (Gyulavári, 1987: 109).

⁶ Az analógiát lásd Dawson–Prewit–Dawson 1979: 15.

⁷ Részletesen elemzi a francia szociológusnő nagy hatású munkáját Szigeti Péter (1987). Szabó Ildikó szintén kiemelkedő jelentőséget tulajdonít könyvében A. Percheron elméletkritikai tevékenységének (Szabó I. 1991: 13–15).

⁸ A több évtized óta mindmáig nagy hatású alapmunka egyes részletei magyarul is hozzáférhetőek: Downs 1990.

IRODALOM

- Almond, G. 1960. A Functional Approach to Comparative Politics
In: Almond–Coleman 1960.
- Almond, G.–Coleman, J. 1960. *The Politics of Developing Area*. Princeton: Princeton University Press
- Almond, G.–Verba, S. 1963. *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press
- Békés Z.–Stumpf I. (eds.) 1991. *How to be a Democrat in a Post-Communist Society?* Budapest: Institute for Political Sciences, Hungarian Center for Political Education
- Claussen, B. 1976. *Politische Socialization. Forschungsergebnisse-Diskussionsstand-Konsequenzen*. In: Claussen, B. (ed.) *Materialien zur Politischen Socialization. Zur sozialwissenschaftlichen Funderung politischer Bildung*. München–Basel
- 1980. *Politische Socialization in Theorie und Praxis*. München–Basel
- 1988. *Politische Persönlichkeit und politische Repräsentation: Zur demokratietheoretischen Bedeutung subjektiver Faktoren und ihrer Socialisationsgeschichte*. Frankfurt and Herchen
- Claussen, B.–Müller, H. (eds.) 1990. *Political Socialization of the Young in East and West*. Frankfurt, New York, Bern, Paris: Peter Lang
- Cut, J-P.–Mounier J-P. 1974. *Pour une sociologie politique*. Párizs: Ed. du Seuil
- Csepeli, Gy. 1989. *Structures and Contents of Hungarian National Identity. Results of Political Socialization and Cultivation*. Frankfurt, New York, Bern, Paris: Peter Lang
- Csepeli, Gy.–Kéri, L.–Stumpf, I. (eds.) 1993. *State and Citizen. Studies on Political Socialization in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest: Institute for Political Sciences, Hungarian Center for Political Education
- Dawson, R.–Prewit, K.–Dawson, K. 1976. *Political Socialization*. Boston: Little, Brown and Company
- Dekker, H.–Meyenberg, R. (eds.) 1991. *Politics and the European Younger Generation. Political Socialization in Eastern, Central and Western Europe*. Oldenburg: BIS
- Dennis, J.–Jennings, K. 1970. (eds.) *Comparative Political Socialization*. Beverly Hills/London: Sage Publications
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row
- 1990. Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 9 sz. 993–1011.
- Easton, D. 1965. *A System Analysis of Political Life*. New York: Wiley and Sons
- Easton, D.–Hess, R. 1961. Youth and The Political System. In: Lipset, M.–Loewenstein, L. (eds.) *Cultural and Social Character*. New York: Free Press
- Easton, D.–Dennis, J. 1969. *Children in the Political System: Origin of Political Legitimacy*. New York: McGraw–Hill
- Farnen, R. (ed.) 1993. *Reconceptualizing Politics, Socialization, and Education. International Perspectives for the 21st Century*. Oldenburg: BIS
- Farnen, R.–Claussen, B.–Oerlel, J. (eds.) 1993. *Cross-National Perspectives on Nationality, Identity, and Ethnicity*. Oldenburg: BIS
- Greenstein, F. 1965. *Children and Politics*. New Haven: Yale University Press
- 1969. *Personality and Politics*. New York: Norton and Company
- Gyulavári Ágnes 1987. *Politikai szocializációs modellek*. In: Kéri (szerk.) 1987.
- Halberstam, David 1988. *Mert övék a hatalom 1–2*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Hess, R.–Torney, J. 1967. *The Development of Political Attitudes in Children*. Chichago: Aldine.
- Hyman, H. 1959. *Political Socialization. A Study in the Psychology of Political Behavior*. New York: The Free Press